

ВІДОБРАЖЕННЯ ПРОЦЕСУ СТИЛІСТИЧНОЇ ТРАНСПОЗИЦІЇ МУЗИЧНИХ ТЕРМІНІВ У ЗАГАЛЬНОМОВНИХ СЛОВНИКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

У статті на матеріалі загальномовних словників української мови ХХ – початку ХХІ століття проаналізовано процес стилістичної транспозиції музичної термінології. Осмислено проблему неадекватної фіксації у кодифікаційних працях реального семантико-стилістичного потенціалу музичних термінів.

Ключові слова: стилістична транспозиція, лексикографічна позначка, семантична структура слова, переносне значення, мікрозначення.

Мова – це система, що у своєму постійному розвитку детермінована соціумом. Зміни у політичному, економічному, духовному житті суспільства спричиняють не лише певне оновлення, але й трансформацію мовних ресурсів. Мова як засіб міжособистісної комунікації є чутливим нервом, що реагує на закономірності розвитку світогляду кожного члена мовної спільноти й суспільної свідомості загалом. Одним із виявів динаміки сучасної української мови є інтенсивна перебудова лексичної системи, зумовлена не лише процесами надходження нових лексем, але й особливостями перерозподілу уже наявних у мові лексичних одиниць. Серед багатьох транспозиційних процесів якісно вирізняється процес стилістичної транспозиції, який полягає у переході терміна зі свого термінологічного поля до загальноновживаної лексики. Окремі аспекти процесу стилістичної транспозиції уже були предметом наукового зацікавлення учених (О. Муромцева [1], Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк [2], Л. Симоненко, А. Крижанівська [3], Л. Струганець [4] та інші), проте дослідження стилістичної транспозиції спортивних термінів на матеріалі лексикографічних джерел в сучасному мовознавстві немає. Актуальність обраної теми увиразнюється тим, що опрацювання специфіки процесу стилістичної транспозиції має першорядне значення для національної лексикографії, зокрема для впорядкування стилістичних ремарок лексичних одиниць. **Мета** розвідки – проаналізувати особливості процесу стилістичної транспозиції музичних термінів у кодифікаційній практиці сучасної української мови. Передбачено виконання таких **завдань**: 1) представити лексеми терміносистеми “Музика”, що зазнали стилістичної транспозиції; 2) описати зміни в семантичній структурі стилістично транспонованих музичних термінів; 3) з’ясувати адекватність фіксації у словниках української мови лексичних одиниць музичної семантики.

Пропоноване дослідження ґрунтується на лексикографічному матеріалі, оскільки “словники – масовий жанр лінгвістичної літератури – посідають особливе місце у нормалізаційних процесах, опосередковано відображають загальний рівень культури суспільства” [4, 3]. Для вивчення динаміки змін стилістичного статусу музичних термінів проведено порівняльний аналіз таких кодифікаційних джерел: РУС-37, РУС-48, РУС-79, СУМ, ВТС-2004. Зняття термінологічної позначки у словниковій статті вважаємо констатацією факту переходу терміна до загальномовного вжитку.

Унаслідок спостереження виокремлено сукупність лексем музичної семантики, що зазнали стилістичної переорієнтації без ускладнення свого семантичного обсягу. На сьогодні мовці активно оперують словами на позначення: **музичних інструментів** (*цимбали* (РУС-48*) (зірочкою (*) маніфестуємо останню фіксацію термінологічної позначки лексеми), *саксофон* (РУС-48), *камертон* (РУС-48), *фагот* (РУС-48); **музичних творів** (*ноктюрн* (РУС-48*), *соната* (РУС-48*), *ораторія* (РУС*), *туш* (РУС-48*), *понури* (РУС-48*); **голосів** (*контральто* (РУС-48*); **осіб за музичною діяльністю** (*баяніст* (РУС-48*), *бандурист* (РУС-48*), *капельмейстер* (РУС-48*), *фанфарист* (РУС-48*); **приладів, які використовують у музичній сфері** (*метроном* (РУС-48*).

Переходять до загальноновживаного лексичного фонду музичні терміни, семантична структура яких складається із двох ЛСВ (*філармонія*, *октет*, *джаз*, *дека*, *кантата*, *втора*, *баркарола*). Наприклад, термін *джаз* представлено у реєстрах РУС-48 із обмежувальною позначкою *муз.* СУМ репрезентує два прямі значення цієї лексеми «1. Вид розважальної, переважно танцювальної музики. 2. Оркестр або ансамбль, що виконує цю музику, в складі якого духові та ударні інструменти, а також скрипки та фортепіано» (СУМ, I, 261). Слово *октет* (РУС-48*) має трансформований стилістичний статус двох ЛСВ у СУМі: «1. Інструментальний музичний твір для восьми виконавців. 2. Ансамбль з восьми виконавців (співаків або музикантів)» (СУМ, V, 684). Лексема *філармонія* (РУС-48*) зазнає стилістичної транспозиції у діапазоні РУС-48 / СУМ: «1. Установа, або товариство, що займається організацією концертів і пропагандою

музичного мистецтва. 2. Будинок, приміщення, у якому відбуваються концерти, організовані цією установою» (СУМ, X, 591).

Музичні термінолексеми виявляють високу продуктивність у творенні похідних МК, переносних та прямих ЛСВ. Розглянемо детальніше специфіку ускладнення семантики музичних термінів похідними МК та ЛСВ.

Найпростішим відгалуженням семантики переорієнтованих музичних термінів вважаємо наявність похідних МК, які зафіксовано у словникових статтях. Унаслідок аналізу лексикографічних праць виокремлено сукупність лексичних одиниць, семантична структура яких ускладнена прямим МК. Наприклад, слово *рулада* у РУСі-48 зафіксовано як музичний термін, а в СУМі простежуємо не лише відсутність біля лексеми термінологічної позначки, що є підставою для констатації її нетермінологічних параметрів, але й появу похідного прямого МК: «Віртуозний пасаж у співі; // Переливчастий спів птахів» (СУМ, VIII, 906). Похідне пряме МК утворюється шляхом метафоричного переосмислення семантики первинного слова.

Семантична структура музичних термінів у ході стилістичної транспозиції може ускладнюватися двома прямими мікрозначеннями – *партитура*, *фальцет*. Наприклад, лексему *фальцет* зафіксовано у РУСі-48 із позначкою *муз.*, а у реєстри СУМу її внесено із нейтральними стилістичними параметрами та розширенням семантичного наповнення двома похідними МК: «Один з високих регістрів співацького голосу, переважно чоловічого, що вимагає особливого виконавського прийому; // Манера виконувати високі звуки, користуючись лише головним резонатором (ізолювано від грудного); // Дуже тонкий голос, схожий за тембром на жіночий» (СУМ, X, 556).

Спостережено високу частотність продукування МК стилістичними транспозитами із двозначенневою семантичною структурою. Наприклад, лексему *фанфара* (РУС-48*) представлено у СУМі із трансформованим стилістичним статусом обох значень та похідним прямим МК: «1. Духовий музичний інструмент, вид видовженої труби без вентилів, яку використовують для сигналів або для виконання музичних фраз урочистого або войовничого характеру. 2. Музична фраза урочистого або войовничого характеру, виконувана на цьому інструменті; // Короткий трубний сигнал» (СУМ, X, 562). Для стилістичних транспозитів із двозначенневою семантичною структурою властиве утворення переносних похідних МК. Так, термін *увертюра* змінює стилістичні параметри обох ЛСВ та продукує переносне МК у діапазоні РУС-48 / СУМ: «Оркестрова п'єса, що є вступом до опери, балету, драми, кінофільму тощо; // *перен.* Початковий етап, вступна, попередня частина чого-небудь. 2. Самостійний оркестровий твір сонатної форми» (СУМ, X, 365).

Вивчення музичної термінолексики дало змогу виокремити сукупність транспозитів, семантична структура яких ускладнена переносними значеннями. Так, лексема *гама* (РУС-48*) у результаті узагальнення семантики первинного значення утворює похідне переносне: «1. Послідовно зростаючий або спадаючий щодо висоти ряд звуків у межах октави. 2 *перен.* Послідовний ряд яких-небудь однорідних, але відмінних одне від одного предметів, явищ; послідовна зміна яких-небудь явищ» (СУМ, II, 24). Окремі лексеми із терміносфери «Музика» демонструють послідовне розгортання семантико-стилістичних процесів. Наприклад, термін *акомпанемент* змінює свій стилістичний статус на межі РУС-37 / РУС-48, а переносне значення, унаслідок метафоричного переосмислення семантичного наповнення первинного, з'являється у діапазоні РУС-48 / СУМ: «1. Музичний супровід до сольної партії голосу або інструмента, а також до основної теми, мелодії музичного твору. 2. *перен.* Дії, події, явища, що супроводять що-небудь, утворюють фон чого-небудь» (СУМ, I, 27).

Частина стилістичних транспозитів, семантика яких пов'язана з музикою, еволюціонує шляхом утворення похідних прямих значень. Такий розвиток семантичної структури музичних термінів може відбуватися внаслідок метафоричного переосмислення семантики первинного ЛСВ. Наприклад, лексему *бандура* марковано у РУСі-48 позначкою *муз.*, у СУМі це слово подано зі статусом стилістичного транспозита, а ВТС-2004 репрезентує два стилістично транспоновані значення: «1. Український народний багатострунний, щипковий музичний інструмент з декою овальної форми. 2. *розм.* Про який-небудь громіздкий інструмент» (ВТС-2004, 36).

Також розширюють свій семантичний потенціал похідними прямими значеннями двозначенневі стилістичні транспозити. Так, СУМ констатує стилістичну транспозицію обох значень лексеми *тенор* (РУС-48*): «1. Високий чоловічий голос. 2. Співак із таким голосом» (СУМ, X, 73), а у ВТСі-2004 зафіксовано появу третього прямого значення: «1. Духовий музичний інструмент (застосовується лише в духовому оркестрі)» (ВТС-2004, 1239).

Виокремлення стилістичним транспозитом із музичної сфери похідного прямого ЛСВ може бути зумовлене потребою конкретизації первинного значення. Так, саме таким є шлях семантичного розвитку лексеми *інтермецо* (РУС-48*), яка змінила свій стилістичний статус у часовому проміжку РУС-48 / СУМ, а утворила похідне пряме значення для конкретизації первинного в інтервалі СУМ / ВТС-2004: «1. Невеликий музичний твір довільної будови, виконуваний між окремими частинами опери. 2. Музична п'єса, що є вставним номером серед інших п'єс (іншого характеру і настрою)» (ВТС-2004, 401).

Дещо складніше еволюціонує колишній музичний термін *дека*: у РУС-48 зафіксований із позначкою *муз.*, а СУМ маніфетує два немарковані прямі значення: «1. Частина корпусу (коробки) струнних та інших музичних інструментів, що відбиває і посилює звук. 2. Деталь молотильного апарату у молотарки, комбайна; підбарабанник» (СУМ, II, 252–253). Очевидно, спочатку термін *дека* функціонував у музичній сфері, потім був запозичений технічною терміносистемою та зрештою мігрував до сфери загальноживаної лексики.

У результаті дослідження опрацьовано слова, які на основі стилістично транспонованих значень продукують термінологічні. Так, музичний термін *вокальний* (РУС-48*) на етапі РУС-48 / СУМ зазнає стилістичної транспозиції та розширює семантику похідним термінологічним ЛСВ: «1. Стос. до співу, призначений для співу; співочий. 2. *лінг.* Стос. до вокалізму» (СУМ, I, 726).

У загальноживаному лексичному фонді функціонують транспозити із музичної терміносистеми, що представляють досить розгалужену семантичну структуру, тобто комплекс ЛСВ та МК. Результати спостереження дають змогу стверджувати, що поєднані у такі комплекси МК (прямі чи переносні) переносні та прямі ЛСВ. Ілюстрацією слугує лексема *симфонія*, яку зафіксовано у РУС-48 із позначкою *муз.*, а СУМ маніфестує трансформовані стилістичні параметри та ускладнення семантики стилістичного транспозита похідними переносними МК та ЛСВ: «1. Великий музичний твір для оркестру з однієї або кількох частин, що відрізняється одна від одної характером музики й темпом...; // *перен.* Сукупність яких-небудь звуків; // *ірон.* Безладний шум, грюкіт і т. ін. 2. *перен.* Гармонійне сполучення різноманітних звуків, кольорів, тонів тощо» (СУМ, IX, 178).

Послідовність еволюції семантичного потенціалу репрезентує музичний термін *квартет* (РУС-48*), який переходить до загального вжитку у діапазоні РУС-48 / СУМ із двома ЛСВ. На цьому ж етапі слово поповнює семантичну структуру похідним переносним МК: «// *перен., жарт.* Про четверо людей» (СУМ, IV, 130). ВТС-2004 представляє наявність у семантиці слова *квартет* ще двох переносних та одного прямого ЛСВ: «3. *перен.* Про групу, що складається з чотирьох спортсменів, котрі беруть участь в якій-небудь грі, змаганні. 4. *перен., жарт.* Про чотирьох людей або тварин, що об'єднуються за яким-небудь принципом» (ВТС-2004, 423).

Загалом в сучасній українській мові функціонують колишні музичні терміни із досить розгалуженою семантичною структурою, а саме – слова з трьома немаркованими ЛСВ та одним прямим МК (*оркестр*), п'ятьма немаркованими ЛСВ (*марш, сопрано*), п'ятьма немаркованими ЛСВ та одним прямим МК (*дискант*).

Проведене дослідження лексикографічних джерел української мови (загальномовних словників) у ракурсі виявлення особливостей переходу музичних термінів до загальноживаного лексичного фонду дало змогу встановити сукупність лексичних одиниць, що зафіксовані у кодифікаційній практиці із термінологічним статусом, тоді як їхнє реальне функціонування у лінгвосоціумі, за нашими спостереженнями, дає підстави стверджувати про змінені стилістичні параметри та зрозумілість для мовців. Йдеться, зокрема, про такі слова, як: *багатоголосся* (марковане позначкою *муз.* у всіх словниках від РУС-48 до ВТС-2004), *звукоряд* (термінологічний статус у всіх проаналізованих словника), *бекар* (ремарка *муз.* у всіх кодифікаційних працях, крім СУМу).

Неадекватно представлені у лексикографічних працях лексеми на позначення знаків музичної грамоти – *дієз, бекар, бемоль*, які є поняттями шкільного курсу музики.

Семантична структура лексичної одиниці *речитатив* акумулює два ЛСВ та одне МК: «*муз.* 1. Форма вокально-музичного твору, яка інтонаційно та ритмічно наближається до декламації; наспівне декламування...; // Промовляння співучим голосом, наспівним декламуванням. 2. Наспівно, протяжно» (СУМ, VIII, 523). Регламентуємо необхідність зняття обмежувальної ремарки *муз.* і біля ЛСВ, і біля МК з огляду на популярність такого музичного стилю, як реп, що передбачає використання речитативу.

Семантична структура лексеми *серенада* репрезентована двома лексико-семантичними варіантами, один з яких належить до сфери загальноживаної лексики (колишній музичний

термін), а інший стосується музичної терміносфери: «1. У середньовічній поезії трубадурів – вечірня віншувальна пісня, яку виконували просто неба. 2. муз. В Італії, Іспанії та деяких інших країнах часів середньовіччя – вечірня пісня на честь коханої, яку виконували під її вікном у супроводі гітари або мандоліни; // Музичний твір типу сюїти для спокійного, ліричного характеру голосу, інструментального ансамбля або оркестру» (СУМ, IX, 137). Загальнозрозумілість музичного терміна для неспеціалістів підтверджує необхідність зняття обмежувальної позначки муз. у наступних лексикографічних працях.

Лексичні одиниці, марковані позначкою муз., виявляють високу продуктивність у творенні похідних МК. Здебільшого ці лексеми репрезентують такий тип МК, який дещо конкретизує семантику первинного значення. Наприклад, слово *форте* «муз. Сильно, гучно (про звучання голосу, музичного інструмента при виконанні музичного твору); протилежне піано; // Сильне, гучне звучання голосу або музичного інструмента при виконанні музичного твору; місце в музичному творі, що вимагає такого виконання» (СУМ, X, 627). Загальнозрозумілість первинного значення та похідного МК лексеми для мовців детермінує потребу зняття обмежувальних позначок у словниках.

Неправомірно зберігають термінологічне маркування у кодифікаційних реєстрах української мови музичні терміни, що виокремили переносні значення. Наприклад, термін *поліфонія* «муз. Багатоголосся в музиці, засноване на одночасному сполученні й розвитку ряду рівноправних мелодій» (СУМ, VII, 84) продукує переносне значення на межі СУМ / ВТС-2004: «перен. Різноманіття гармонічно пов'язаних явищ» (ВТС-2004, 850). Унаслідок метафоричного переосмислення семантики первинного термінологічного значення слова *дисонанс*: «муз. Негармонійне поєднання звуків, порушення співзвучності» (СУМ, II, 285) виникає похідне переносне значення «Те, що вносить розлад у що-небудь, суперечить чомусь» (СУМ, II, 285). Утворені переносні значення розглянутих терміноодиниць виразно доводять стилістичну транспозицію лексем, у той же час первинні значення все ще мають термінологічний статус через обмежувальні позначки у словникових статтях.

Особливості функціонування окремих музичних термінів дають підстави стверджувати не лише про необхідність зняття термінологічної ремарки у кодифікаційних приписах, але й регламентують потребу фіксації набутого значення. Наприклад, слово *арія* зафіксоване у всіх проаналізованих словниках із маркуванням муз.: «муз. Вокальний твір для одного голосу, що входить як складова частина до опери, ораторії» (СУМ, I, 60). Для адекватного відображення семантичної структури лексеми варто внести у реєстри кодифікаційних праць новоутворене переносне значення «голосний спів», яким мовці оперують в іронічних контекстах.

У ході дослідження виявлено низку музичних термінів, що маніфестовані словниками як стилістично транспоновані, хоч реальний їхній стан функціонування не дає підстав для такої регламентації, як-от: *гавот, гобой, каденція, віола, гелікон*. Явище запозичення лексико-семантичного варіанта з інших терміносфер ілюструє слово *гелікон* (РУС-48*): «Музичний духовий інструмент у вигляді широкої мідної (часто нікельованої) труби, укладеної колом» (СУМ, II, 47). У ВТСі-2004 зафіксовано немарковане похідне значення зі сфери фізики: «Низькочастотна електромагнітна хвиля, яка виникає і поширюється в металах і напівпровідниках, поміщених у постійне магнітне поле» (ВТС-2004, 176). Констатуємо необхідність термінологічного маркування первинного та похідного значень.

Отже, терміносфера “Музика” є продуктивною у контексті динаміки процесу стилістичної транспозиції. Поповнення загальномовних ресурсів технічними термінами вирізняється активністю на межі РУС-48 / СУМ. Розгортання семантики технічних транспозитів відбувається на етапі СУМ / ВТС-2004. Матеріали проведеного дослідження підтверджують гіпотезу про певну неадекватність стану фіксації у загальномовних словниках української мови стилістично транспонованих музичних одиниць їхньому реальному функціонуванню у лінгвосоціумі. З огляду на зазначене тема залишається актуальною та потребує подальших досліджень.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ВТС-2004 – Великий тлумачний словник сучасної української мови / гол. ред. В. Бусел. – К. : Ірпінь: ВТФ «Перун», 2004. – 1440 с.

РУС-37 – Російсько-український словник / відп. ред. П. Мустяца. – К. : Видавництво АН УРСР, 1937. – 890 с.

РУС-48 – Російсько-український словник / гол. ред. М. Калинович. – К. : Видавництво АН УРСР, 1955 видання Словника 1948 року, випр. і доп.). – 804 с.

РУС-79 – Російсько-український словник / уклад. : Д. Ганич, І. Олійник. – К. : Радянська школа, 1979. – 1012 с.

СУМ – Словник української мови / І. К. Білодід (гол. ред.) та ін. – Т. 1–11. – К. : Наук. думка, 1970–1980.

МК – мікрозначення, ЛСВ – лексико-семантичний варіант.

ЛІТЕРАТУРА

1. Муромцева О. Розвиток лексики української літературної мови / О. Муромцева. – Харків : Вища школа, 1985. – 146 с.
2. Панько Т. Українське термінознавство / Т. Панько, І. Кочан, Г. Мацюк. – Львів : Світ, 1994. – 214 с.
3. Симоненко Л. Актуальні проблеми упорядкування наукової термінології / Л. Симоненко, А. Крижанівська. – К. : Наукова думка, 1987. – 160 с.
4. Струганець Л. Динаміка лексичних норм української літературної мови ХХ століття / Л. Струганець. – Тернопіль : Астон, 2002. – 351 с.

В статье на материале общеязычных словарей украинского языка ХХ – начала ХХІ века осуществлен анализ процесса стилистической транспозиции музыкальной терминологии. Осмыслена проблема неадекватной фиксации в кодификационных работах реального семантико-стилистического потенциала музыкальных терминов.

Ключевые слова: стилистическая транспозиция, термин, микрозначение, переносное значение, прямое значение.

The article deals with the analysis of the process music terms stylistic transposition on the material of Ukrainian explanatory dictionaries of ХХ – beginning of the ХХІ centuries. The author comprehends the problem of inadequate prethentation of real semantic and stylistic potencial of music terms in codification works.

Key words: stylistic transposition, term, stylistic transposit, micromeaning, figurative meaning, direct meaning, semantic structure.